

שירי ביאליק המולחנים: היבטים ראשוניים

נתן שחר*

מאז "אל הצפור", שירו הראשון של ביאליק שפורסם בדפוס (1892) ואף הולחן מספר פעמים, לא נעדרו שיריו של ביאליק מרשימת השירים הנכללים ב"רפרטואר השמיש"¹ של הזמר העברי. עיון ברשימות שירי ביאליק המולחנים בתקופות השונות², במקורות הלחנים ומחבריהם ובשכיחות הופעתם בדפוס, תוך בחינת כמות הפרסומים וסוגיהם, מעלה שורה ארוכה של נושאים מוסיקליים וסוציומוסיקליים אשר טרם נחקרו. במאמר זה יוצגו מספר נתונים סטטיסטיים על שירי ביאליק המולחנים ועל מקורותיהם, וכן יעסוק המאמר בהשוואה ראשונית של לחנים שחברו לשני תמלילי שירים.

א. הצטברות שירי ביאליק ברפרטואר הזמר העברי

בארכיון הזמר העברי הנמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים, אותרו עד כה כ- 400 לחנים שונים לשיריו של המשורר חיים נחמן ביאליק, שהראשונים שבהם הושרו כבר בשנים החותמות את המאה ה-19. במהלך התקופה הראשונה (עד שנת 1903) פורסמו בשירונים שונים ארבעה שירים שתמליליהם חוברו על ידי ביאליק: "אל הצפור", (המתחיל בשורה "שלום רב שובך"), "ברכת עם" (המתחיל בשורה "תחזקנה ידי כל אחינו"), "גדוד בעיר" (המתחיל בשורה "כל הרחובות אז רעמו") ו"זמר לשבת" (המתחיל בשורה "החמה מראש האילנות נסתלקה")³.

"אל הצפור" היה השיר הראשון שהושר והראשון שפורסם כשיר מולחן. השיר הושר בלחן של השיר האידי הנפוץ "טיף אין וועלדעלע". השיר השני היה השיר "ברכת עם". שהושר גם הוא בלחן של שיר אחר - "שיר של מאי", שהושר ברוסית והיה נפוץ בזמנו בקרב המהפכנים הרוסיים⁴. באנתולוגיית השירים הציונית "כנר ציון" של הוצאת "תושיה" משנת 1900, נדפסו "אל הצפור" ו"ברכת עם" זה אחר זה כשלפניהם השיר "שאו ציונה נס ודגל", במנגינה המושרת גם היום. שירים אלה "הגיעו" לארץ ישראל עם עולי העליה הראשונה, ואף נכללו ברפרטואר השירים השמיש.

*מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על שירי ביאליק בזמר העברי. במחקר מוקדש פרק מיוחד להשוואת המשקלים הספרותיים, כפי שנכתבו ע"י המשורר, למשקלים המוסיקליים של ההלחנות לשירי המשורר ע"י מלחינים שונים בתקופות שונות.

¹ "רפרטואר שמיש" ו"רפרטואר זמין": מונחים אלה נקבעו ע"י כותב המאמר, ומטרתם להבדיל בין שתי קבוצות שירים: קבוצת הרפרטואר הזמין כוללת את כל השירים אשר הופיעו לפחות פעם אחת בדפוס כשירים מושרים. קבוצת הרפרטואר השמיש כוללת את השירים שהופיעו יותר פעמים בפרסומי זמר שונים, במהלך יותר תקופות זמן ועבור יותר קהלי יעד, דברים המעידים כי השיר אמנם הושר בפועל. על מונחים אלה ומשמעותם ניתן לקרוא בהרחבה אצל ז. שביט, *תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה*. הוצאת האקדמיה הלאומית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים, 1999, ע' 495.

² תקופות הזמר העברי הן כדלקמן: תקופה ראשונה: 1880-1903; תקופה שנייה: 1904-1923; תקופה שלישית: 1924-1948/9; תקופה רביעית: 1950-1967; תקופה חמישית: 1968-1990.

³ שיר נוסף שנפוץ בשנים אלה היה השיר שנכתב באידיש "אונטער די גריניקע בוימאלאך" אשר לחנו הושאל משיר אחר. ⁴ תוכן מילות השיר הרוסי בתרגום חופשי הן: "זמננו קצר; יש להתחיל ולפעול, כי כסא הצאר עתיד ליפול, נבוא חשבון עם השלטון, כי עתידנו עוד נכון".

בשירון כנור ציון, שערך אברהם משה לונץ בשנת 1903 בירושלים, הם נכללו בין 31 השירים "אשר יש להם לחן ידוע"⁵. מן הראוי לציין כי בשירון זה נדפסו השירים "הפופולאריים" ביותר שהושרו אז בארץ ישראל (על פי דעת העורך).

שני השירים האחרים, "גדוד בעיר" ו"זמר לשבת", נדפסו לראשונה בספר השירים *הזמיר*, שערך נח פינס בשנת 1903. הראשון שהלחין את תמליל השיר "גדוד בעיר" היה דוד נובקובסקי, ואת "החמה מראש האילנות" הלחין לראשונה פנחס מינקובסקי⁶. שני המלחינים היו אז חזנים מפורסמים בבית הכנסת "הברודאי" באודסה ואליהם פנה נח פינס, עורך *הזמיר*, בבקשה שילחינו מספר תמלילים בשפה העברית⁷. הפניה אל חזנים אלה היתה אז מובנת למדי, כי אל מי ניתן היה לפנות אם לא אל החזנים אשר נימנו בין יחידי הסגולה אשר עסקו בחינוך, ידעו לשיר בשפה העברית, ואף יותר מזאת - ידעו להלחין טקסטים בשפה העברית.

במהלך התקופה השנייה (1904 – 1923) נוספו לרפרטואר הזמין עוד 29 שירים, חלקם נדפסו בפרסומים שיצאו לאור עבור מוסדות החינוך באירופה ובארץ ישראל. בין המלחינים היהודיים בחו"ל, שלקחו חלק בהכנת חומר מוסיקלי לתלמידי בתי הספר המתוקנים באירופה, היו: ז. קנטור (מ. קרויץ), א. דוידוויץ, יואל אנגל (טרם עלייתו לארץ ישראל) ואחרים, ובארץ ישראל היו אלה א. צ. אידלסון, וחנינא קרצ'בסקי. בטבלה שלהלן ניתן לראות כי תוספות שירי ביאליק המולחנים למאגר השירים הכללי, כלומר לרפרטואר השירים הזמין, הולכות וגדלות במהלך התקופות. לענין זה יש לזכור כי ביאליק עלה לארץ ישראל בשנת 1924, וחי בארץ כמעט אחת-עשרה שנים. מעמדו החברתי והתרבותי כמנהיג רוחני היה בלתי מעורער: שיריו נלמדו בבתי הספר, דבריו צוטטו בעתונות ושיריו המולחנים הושרו בפי כל ונדפסו במרבית השירונים שהופקו והופצו בארץ ישראל ובחו"ל.

מלחינים רבים מצאו צורך להלחין במהלך אחת עשרה שנים אלה שיר אחד על פי תמליל של ביאליק. מלחינים אחרים אף הוציאו לאור קבצי לחנים מיוחדים לתמליליו של ביאליק, ומלחין אחד – נחום נרדי - אף הגדיל עשות והלחין 88 תמלילי שירים של המשורר.

⁵ ראה בהקדמה *לנור ציון* 1903.

⁶ תמלילים אלה הולחנו שוב כמה פעמים בתקופות הבאות.

⁷ מתוך סה"כ 68 הלחנים של שירי *הזמיר*, כמעט רבע חוברו ע"י שני המלחינים. 10 תמלילים הולחנו ע"י פנחס מינקובסקי ו-6 תמלילים הולחנו ע"י דוד נובקובסקי.

טבלה 1

הצטברות שירי ביאליק במאגר השירים וב"רפרטואר השמיש" על פי התקופות

התקופות ⁸	סה"כ שירים במאגר השירים (רפרטואר זמין)	נוספו השירים במהלך התקופה למאגר הזמין	תוספת השמיש ⁹	לרפרטואר רפרטואר שמיש מצטבר
תקופה ראשונה	4	4	3	3
תקופה שנייה	33	29	12	15
תקופה שלישית	150	117	47	62
תקופה רביעית	247	97	10	72
תקופה חמישית+	+393	144	11	83

עיון ברשימת המלחינים ותאריכי ההלחנה והפרסום מעלה מספר תופעות שהן ייחודיות לשירי ביאליק. מאז הופעת שירי ביאליק בדפוס, לא היתה ולו גם תקופה אחת ואפילו שנה אחת אשר בה לא נוסף לפחות שיר מולחן אחד שלו בארץ ובחו"ל. רשימת המלחינים שהלחינו את שירי ביאליק היא גדולה וכוללת 101 מלחינים מכל תקופות הזמר העברי, לפי הפירוט כדלקמן:

52 מלחינים הלחינו כל אחד שיר אחד בלבד, וביניהם נורית הירש, סשה ארגוב, נעמי שמר, מרק לברי, ינון נאמן ורבים אחרים.

28 מלחינים הלחינו 2-3 שירים, וביניהם ידידיה אדמון פאול בן חיים, דוד זהבי, דרורה חבקין, שלמה ארצי, משה וילנסקי, מוני אמריליו, חנינא קרצ'בסקי ועוד.

16 מלחינים הלחינו 4 – 9 שירים, וביניהם יואל ולבה (4), מנחם אבידום (5), שם טוב לוי (5), מרדכי סתר (5) יואל אנגל (6), מנשה רבינא (6), שרה לוי (7), שלום פוסטולסקי (7), מיקי גבריאלוב (8), דניאל סמבורסקי (8), אברהם צבי אידלסון (9).

4 מלחינים הלחינו 10 – 19 שירים והם: יצחק אדל (10), מאיר נוי (11), גבריאל גרד (14), גרשון אפרת (17)

מלחין אחד – נחום נרדי - הלחין כאמור לעיל 88 שירים.

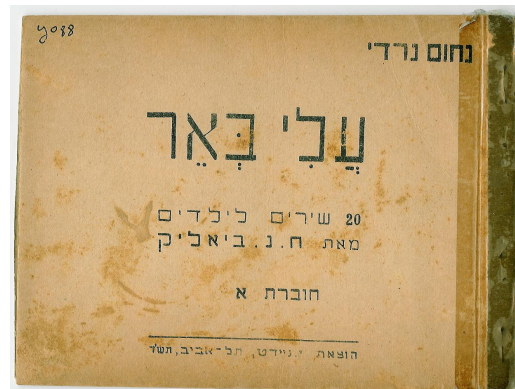
כמו כן זווגו כ - 35 לחנים קיימים לתמליליו של ביאליק בתהליך של קונטרפקט, ביניהם גם לחנים של מלחינים כהידן, שוברט, בטהובן, מנדלסון, ואחרים.

בשתי התקופות הראשונות (עד 1923), בהן חי המשורר בחו"ל, הולחנו שיריו בעיקר בחו"ל, והלחנתם שם נמשכה כמעט ללא הפסקה גם לאחר עלייתו ארצה ואף לאחר פטירתו, ע"י מלחינים כהרי קופרסמית, שמואל אלמן, גרשון אפרת, משה איווקער ואחרים.

להלן מספר דוגמאות לחוברות וספרי שירים של מלחינים ארץ ישראלים שהלחינו שירים של ביאליק

⁸ על התקופות ראה הערה 2.

⁹ ברפרטואר השמיש נכללים שירים אשר הופיעו בדפוס לא פחות מ-4 פעמים. לבד מזאת, במשאל אינפורמנטים שונים היו שירים אלה מוכרים וידועים.



ח. נ. ביאליק



לשירי ילדים

המוסיקה מאת יצחק אדל

הוצאת «אילה» ע"י «דביר»

ח. נ. ביאליק

שירי ילדים

(עשרה שירים לבתי-ספר וגני-ילדים)

המוסיקה מאת
גבריאל גראד

הוצאת «אילה» ע"י «דביר» תל-אביב

כל הקורא את הביוגרפיה של ביאליק ופעילויותיו איננו יכול שלא לתמוה על תשומת הלב, האמצעים, והאמצעים אותם הקדיש המשורר הלאומי לילדים ולתלמידי בתי הספר¹⁰. בין סה"כ השירים המולחנים שלו מהווים שירי הילדים המולחנים כ- 68%, ובין שירי הרפרטואר השמיש 56%. בהיבט זה מהווים שירי הילדים את חלק הארי בקבוצת שירי ביאליק המולחנים¹¹.

בשנת 1933, שנה לפני פטירת המשורר, הופיע ב"הוצאת דביר", הוצאתו של ביאליק, הספר *שירים ופזמונות לילדים*. עורך הספר היה ביאליק בעצמו, שכלל בו את כל השירים שנראו בעיניו כשירי ילדים.



צילום עטיפת הספר *שירים ופזמונות לילדים*

בספר נדפסו 79 שירים, ולשירים אלה חוברו כ- 254 לחנים מקוריים וכן זווגו להם עוד 12 לחנים שהיו קיימים קודם לכן. 62 מלחינים הלחינו את שירי הילדים של ביאליק בארץ ישראל ובחו"ל וביניהם: 31 מלחינים שהלחינו שיר אחד. ביניהם ניתן למצוא את: פנחס מינקובסקי, סימון בר זמרא, דוד מערבי, נחומי הר ציון, אפי נצר, נתנאלה, גיל אלדמע, דוד נובקובסקי ורבים אחרים.

¹⁰ הכותב פטור מעריכת הבחנה מה הם שירי ילדים, כיוון שהמשורר עצמו עשה זאת בעצם כינוס "שירי הילדים" שכתב, ובהוצאתם לאור ב*שירים ופזמונות לילדים*. הכותב חייב תודה למאיר נוי - מוסיקאי, חוקר ואספן - אשר אסף את הלחנים לשירי הילדים של ביאליק לחוברת אחת.

¹¹ עוד שני שירים כתב ביאליק, שלא נכללו בספר שירים זה, אולם צורת כתיבתם ותכנם התאימו ל"שירי ילדים" האחד "חמוטלי", והשני "על שילשים".

17 מלחינים שהלחינו 2-3 שירים וביניהם: פאול בן חיים, מוני אמריליו, דוד זהבי, חנינא קרצ'בסקי, יואל אנגל, יואל ולבה ואחרים.

10 מלחינים שהלחינו 4 – 9 שירים וביניהם: ניסן כהן מלמד, מרדכי סתר, מנשה רבינא, פואה גרינשפון, שרה לוי, יצחק אדל, דניאל סמבורסקי ואחרים

3 מלחינים שהלחינו 10 – 19 שירים והם: גבריאל גרד (10), מאיר נוי (11), גרשון אפרת (17);

מלחין אחד – נחום נרדי, שהלחין את כל שירי הילדים של ביאליק וכן את השיר "חמוטל".

מלעיל או מלרע?

תפוצתם של השירים ודרכי התקבלותם בקרב קהלים שונים קשורה לאיכות השירים ולמידת התאמתם לקהלי היעד באשר לשפה, להטעמה, לתכנים, לדימויים ולאיכות הלחנים. נושא "ההטעמה" הינו ראשון בחשיבותו לגבי שירי ביאליק, שכתב את מרבית שיריו המולחנים בהטעמת המלעיל עוד בטרם עלה לארץ ישראל.

כבר באסיפת היסוד של אגודת המורים בארץ ישראל בשנת 1903 עלה נושא ההטעמה בלשון העברית. השאלה באיזו הטעמה ידברו, יקראו ויכתבו ילדי ישראל בבתי הספר בארץ ישראל, הייתה אחת משאלות הייסוד בדיוני אגודות המורים. בעניין זה גם עסקה האסיפה הכללית השנייה של אגודת המורים שהתכנסה בשנת 1904 בגדרה. את הרצאת הפתיחה נשא המורה והמחנך דוד ילין¹². האסיפה החליטה אז להנהיג את הטעמת המלרע – ההטעמה הספרדית. לאחר מלחמת העולם הראשונה חזר הנושא ועלה, כאשר ביאליק עצמו, שדיבר וכתב בהטעמת המלעיל, דרש להנהיג הטעמה זו בארץ ישראל בכלל ובבתי הספר בפרט ומולו ניצבו המורים והמנהיג הציוני מנחם אוסישקין, שציידו בהטעמה הספרדית הנהוגה כבר בארץ ישראל¹³.

ניתן לצפות שעקב ההטעמה הבלתי מתאימה יידחו השירים על ידי השרים והתמלילים ע"י המלחינים, אולם לא כך היה לגבי שירי ביאליק. כמעט כל השירים שהולחנו בהטעמת המלעיל אמנם לא התקבלו בארץ ישראל, אולם המלחינים הלחינו את השירים כאילו נכתבו במלרע, וכך הם מושרים ברובם גם היום. מעניין לציין כי לאחר שעלה לארץ ישראל שינה ביאליק את דעתו לחלוטין וקבע כי יש לדבר ולכתוב בהטעמת המלרע.

מודעותו היתירה של ביאליק לעניני המשקל הספרותי וההטעמה הנוהגת בארץ ישראל, הביאה אותו להעיר בהקדמה לספר שירים ופזמונות לילדים את ההערה הבאה:

"במשקל החרוזים של שירי הקובץ הזה גובר עדיין ה"מלעיל" הנהוג בשגרת ההברה ה"אשכנזית", לפי שרובם נכתבו בחוץ-לארץ בימי שלטונה של שגרה זו בפי גדולים וקטנים... על המורה הנבון שומה אפוא לקנות תחבולות כדי ליישר

¹² ראה א' כשר: "יתמימים וסוערים: סעיף בתולדות הלשון העברית" בתוך קבצים לחקר תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות א' (פברואר 1982), ע' 52 – 114. במאמר זה מובאת הרצאתו של דוד ילין כפי שהופיעה בדפוס בשנת 1905. את ההדים לאותו ויכוח ניתן למצוא במאמרו של אוסישקין "לשאלת ההברה" שהתפרסם ב-הגנה: מכתב עתי לעניני נן הילדים העברי הלכה למעשה ד-ה, (ניסן תמוז תרע"ח), ע' 31-33. תשובתו החריפה של ביאליק ועמדתו המצדדת במלעיל, מובאת בחוברת ו' מחודש אב – אלול תרע"ח, ע' 2 – 6.

¹³ לענין זה ראה גם: בנציון שלום, "משקליו של ח.נ. ביאליק", גזית, ת"א, תש"ה.

את הדורי המשקל בפי התלמידים"¹⁴.

לעניין זה יש לציין את ייחודם של הלחנים המזרחיים והספרדיים ש"זווגו" לשירי ביאליק, וזאת בגלל ההתאמה המרובה הקיימת בהם בין משקל הטקסט למשקל המוסיקלי. נראה כי האפשרות "לסלסל" על תו זה או אחר בלחן המזרחי מאפשרת "ליישר את הדורי המשקל" ללא כל אילוץ.

הלחנות כפולות, משולשות וכו'

אחת התופעות הייחודיות לשירי ביאליק היא שכיחות התופעה של הלחנות כפולות, משולשות ואף מרובות יותר לתמלילי שיריו. לדוגמה, השיר "הכניסיני תחת כנפך", המושר עד היום בלחן עממי, הולחן בתקופות השונות גם על ידי א.צ. אידלסון, שמואל אלמן, אלכסנדר קריין, מיקי גבריאלוב, מוני אמריליו ונורית הירש.

טבלה 2: מספר התמלילים, קהל היעד להם ומספר ההלחנות לאותם השירים

מספר תמלילים	מספר הלחנות	לקהל יעד ילדים	לקהל יעד מבוגרים
24	2	17	7
13	3	11	2
11	4	8	3
9	5	5	4
7	6	5	2
3	7	3	-
2	8	1	1
2	9	1	1
2	8	1	1
1	13	1	-
1	10	1	-
1	13	1	-
75		54	21

על פי האמור לעיל 75 תמלילים הולחנו יותר מפעם אחת, ו-54 מהם נועדו לילדים.

מהשוואת ראשונות של הלחנות לתמליל אחד נראה כי מספר מלחינים נהגו חופש בתמלילי השירים. כדוגמה, נתבונן בשיר "למתנדבים בעם":

¹⁴ ראה ספר שירים ופזמונות לילדים במבוא.

ביאליק כתב את השיר באודסה בתשרי תר"ס בהטעמת המלעיל. בשיר שלושה בתים, כל בית מונה 13 שורות שאינן שוות בארכן. התמליל הולחן עד שנת 1949 על ידי שלום פוסטולסקי, ידידיה אדמון, מנשה רבינא, נחום נרדי, משה רפפורט, ואברהם צבי אידלסון.

צילום תמליל השיר למתנדבים בעם שחיבר ביאליק

למתנדבים בעם

לשנרת העם! לשנרת העם!
 במה? אלהתשאלו — באשר נקצצה!
 במי? אלתהדקו — כל לבו ידקנו!
 מי צרת האמה בקבו גנשה —
 המנהג האסת, אלגא נבדילנו!
 קל-קורן — ידצה, קל-ממת — נאמנה:
 אין בךקים בשעת הסקנה!
 קל-פליטת הטוב, שריד העז והאורה,
 שהותר עוד אל בקבנו פנימה,
 קה גלפט, לאסדים נאגדה,
 נשלגם ביום חילנו נרימה;
 וילקטו אלינו מקדם עדיים
 חיל גדול לשנרת העם!

 חשפו האור! גלו האור!
 אם תרבי נשה עלינו געקמו —
 לא דעכו קל-הניצוצות, לא תמו!

קשויגא עז! דרכויגא עז!
 במקעות הצורים, תרשים מצלים,
 התלקטה הפליטה בימי השמוגאים,
 צחצחת תרבות עם רגנת התהלים
 באחד השיקו דמי יערים וקלעים,
 וקמתבא תרשים, במקעות אסלה,
 ישועה גדולה גמלה,
 נאנחנו היר דבא, קצר יד, בני עם-עני,
 על-לבות קנינו נהלקמה-נא חוצק,
 ידבר אדני שמודנו הימני,
 והוא פטישנו הקמוצק!
 עוד לא קל-פתנו נתנו לבו —
 כאלהים לנו עז!

**מִהָרִי הַנְּשָׁף עוֹד נִחְצַב לְהָקָה,
 מִזְּמֵרֵי הַסְּלָעִים – סְפִירִים לְרִבְבָה.
 עַל־מִרְקַע הָעָם וּבְמִתְתִיּוֹת גְּשָׁמָהוּ –
 עוֹד תֵּנָה וְתִנְוֹצֵץ שְׂכִינָתָהוּ.
 הוּא, הַבְּרִנָּא יִהְיֶה לְעִבְרָה הַנְּדוּלָהוּ.
 נִגְלָה־נָא הָרִי הַנְּשָׁף, נִגְלָהוּ!
 נִחְשָׁה־נָא שְׂכֵבוֹת הָאוּרִים הַכְּבִים!
 הוּא, קְנֵי הַמַּזְבֵּיִם!
 הַעֲמִידוּ אַחֲרֵי־עַמְכֶם, הַקִּימוּ הַדּוֹר!
 הַשְׁפּוּ אוֹר, הַשְׁפּוּ אוֹר!
 אוֹדֵיסָא, תְּרִים, תְּשִׁירֵי.**

אידלסון בחר להלחין את השורה הראשונה מהבית הראשון, ואת השורות 1-5 מהבית השני. לצורך השלמת השיר חוזרים חלקים משורות 4-5 פעמיים.

אדמון בחר להלחין את השורה הראשונה של הבית הראשון ואת כל הבית השני, כששורות מתוכו חוזרות פעמיים. נרדי שינה את המילים המקוריות של ביאליק, את סדר המילים ואת סדר השורות. את "לבשו נא עוז דרכו נא עוז", קיצר נרדי ל"לבשו עוז דרכו עוז"; את "וילוקטו אלינו", שינה ל"התלקטו אלינו"; במקום "חישפו האור גלו האור", אנו מוצאים אצלו "חישפו חישפו אור" וכו'. פוסטולסקי בחר להלחין מספר שורות שלא לפי הרצף המקורי, כשבתוך אלה קיימות חזרות שונות. רפפורט בחר להלחין את השורה הראשונה מהבית הראשון, את שתי השורות האחרונות של הבית השלישי ושורות 4-7 של הבית השני. רבינא הלחין שורות ספורות מתוך שלושת הבתים תוך שינוי סדר המילים ובהשמטות שונות. וכך מתמליל אחד נוצרו אפוא ששה תמלילי שירים שונים. חופש דומה נטלו לעצמם גם עורכי השירונים. למשל: בשיר "נדנדה" כתב ביאליק "מה למעלה מה למטה", אך עורכי שירונים רבים שינו זאת ל"מי למעלה מי למטה". דוגמא אחרת: את השיר "לכבוד החנוכה", המתחיל בשורה "אבי הדליק נרות לי", כתב ביאליק בארבעה בתים. הבית השני מתחיל בשורה "מורי הביא כרכר לי": הכרכר הוא הסביבון. "סביבון" היא מילה שחודשה ע"י אליעזר בן יהודה, וביאליק לא קיבל חידוש זה וכינה את החפץ המסתובב בשם "כרכר", ככתוב בתנ"ך בספר שמואל ב' ו' 16: "מפזז ומכרכר לפני ה' ". במרבית פרסומי השירים שינו עורכי השירונים והדפיסו "סביבון" במקום "כרכר". ביאליק, שלא קיבל את החידוש של בן יהודה, נשאר במיעוט כי בכל מקום אהבו את השיר אך ורק עם ה"סביבון". זאת ועוד, בבית הרביעי כתב ביאליק "דודי נתן תשורה לי, פרוטה אחת שחוקה". כמעט בכל הפרסומים של השיר הושמט בית זה לחלוטין.

ב. השוואת ראשונית של הלחנות מלחינים שונים ל"באר" ו"נדנדה" של ה.נ. ביאליק

ניתן להשוות זה לזה לחנים שונים שנכתבו לטקסט זהה. ההשוואה הראשונית המקובלת היא בדיקת הסולמיות, האורך, המשקל, הטסיטורה, ושאר הפרמטרים המוסיקליים הראשוניים. השוואה ראשונית מסוג אחר תהייה השוואת הכיווניות המלודית של הלחנים.

להלן שתי השוואות:

השיר "באר"

השיר חובר ב-1922 ופורסם לראשונה ב"ספר הדברים" (הוצאת אופיר ירושלים- ברלין תרפ"ב). השיר נכתב בהטעמת המלעיל. השיר הולחן שש פעמים על ידי המלחינים שרה לוי, גבריאל גרד, יצחק אדל, נחום נרדי, מאיר נוי, וגרשון אפרת. להלן השוואה בין ארבע הלחנות שנעשו לשיר ע"י שרה לוי, גבריאל גרד, יצחק אדל ונחום נרדי, שהלחינו אותו לפני שנת 1949.

עֲלֵי, בְּאֵר,

בְּאֵר, עֲלֵי

וּצְקֵי מִי פֹז

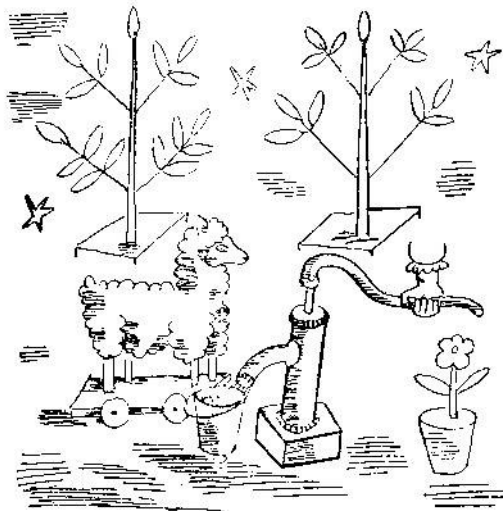
מְלֵא הַדְּלִי.

שֶׁה צַח וְרֵךְ,

שֶׁה צָמֵא לִי,

יָבֵא וַיִּשֶׁת,

מִמֵּי הַדְּלִי.



צילום השיר "באר" עם הציור של גוטמן מתוך שירים ופזמונות לילדים ע' לוי

כפי שאפשר לראות, נכתב התמליל בשני בתים. השורה השנייה בבית הראשון היא חזרה על השורה הראשונה בחילוף סדר המילים (עלי באר) הפועל "עלי" המוזכר פעמיים מכתוב ללא ספק את הכיוון ומצביע כלפי מעלה. בשתי השורות הבאות הפועל היחיד הוא "צקי" משורש י'צ'ק, לצקת – לשפוך מים. מים יוצקים מלמעלה למטה, וזו גם הכיוונית המרומזת.

שרה לוי, שהייתה כנראה הראשונה להלחנת השיר, הלחינה אותו בשנת 1932, ובסוף שנה זו כבר הופיע השיר על אחת מגלויות הזמר של "קרן קימת לישראל". הלחן של שרה לוי מתאר בפשטות ובדייקנות את תמליל הבית הראשון. את הכיוונית המלודית, המבטאת את הכיוונית שמובעת בתמליל בבית זה, ניתן לרשום באופן הבא:

רישום סכמטי של כיוונית וגבהי צליל על פי לחן של שרה לוי.

1 3 5-6
ע לי ב אר וצ מי קי פז

השוואת הלחנים לשיר "באר" שהלחינו ארבעה מלחינים.

ע - לי ב - אר ב - אר ע -
שרה לוי
יצחק אדל
גבריאל גראד
נחום נרדי
ע - אר - ב לי - ע אר - ב לי - ע

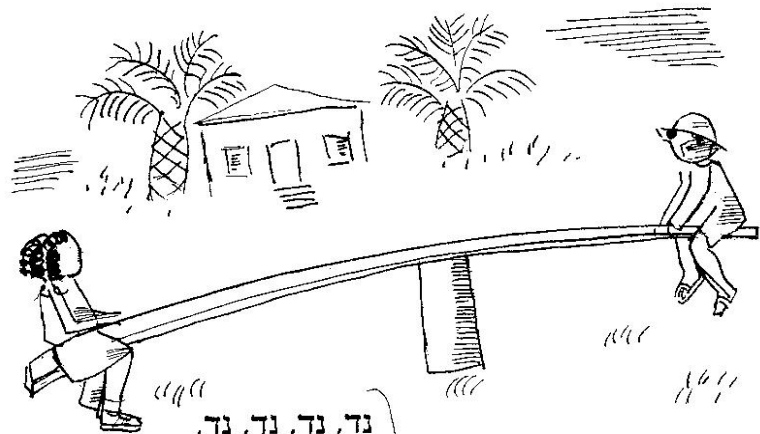
לי - ד - ה - לוא - מ פז מי צקי - ו לי -
דלי - ה - לא - מ פז מי צקי - ו לי -

הבית השני עוסק ב"שה צח ורך" הבא לשתות ממי הבאר שנוצקו לדלי. מכיוון שהלחן של שרה לוי הוא לחן סטרופי, ניתן לתאר את הכיווניות המלודית רק בבית הראשון.

המלחין יצחק אדל הלחין גם הוא את "באר" של ביאליק. אמנם מבנה הלחן שהלחין שונה מן המבנה של שרה לוי, אך את הכיווניות המלודית קבע גם הוא בהתאם לתמליל הבית הראשון. גם הכיווניות המלודית אצל גבריאל גרד מזכירה את זו של שרה לוי. בהלחנתו של נחום נרדי, לעומת זאת, קשה למצוא כיווניות מפורשת בדומה לזו של האחרים. למרות קיומם של קווי דמיון בהלחנת התמליל לפחות אצל שלושה מן המלחינים, ניתן לציין כי הלחן של שרה לוי ממחיש בצורה ברורה ביותר את האמור בבית הראשון בשירו של ביאליק. אצל שרה לוי המים "עולים" (בסקונדות) אצל אדל וגרד המים "קופצים" (בטרצות ובקווינטות). גם מעט "נופך מזרחי" קיים בהלחנתה של שרה לוי, המתבטא במליסמות בתיבה הראשונה והשניה וכן בחלקי ה-16. סממנים אלה הופכים שיר זה לחלק מהרפרטואר השמיש של הזמר העברי, בעוד שהלחנים האחרים לתמליל זה שייכים לקבוצת הרפרטואר הזמין.

השיר "נדנדה"

חלק מחרוזי השיר החלו להתפרסם עוד ב-1906, והשיר פורסם במהדורות המקראה "שפת הילדים". השיר "נדנדה" הולחן ארבע פעמים לפני 1949 על ידי המלחינים שלמה הופמן, דניאל סמבורסקי, ארנה ביאל ונחום נרדי. השיר כתוב במקור בבית אחד בן עשר שורות קצרות שאינן שוות מבחינת ארכן. שני מלחינים, הופמן וביאל, הלחינו רק את ששת השורות הראשונות. השיר ידוע ומושר בהלחנתו של סמבורסקי שאף הלחין את ששת השורות הראשונות. בכל מקומות הפרסום פורסם השיר רק עם באופן כזה, אולם בספר שיריו של סמבורסקי "אדמה ושמי שמים" (1979) פורסם התמליל במלואו, כשהשיר הוא עם שני בתים.



נַד, נַד, נַד, נַד,
 רַד, עֲלֵה, עֲלֵה נַרְדִּי!
 מַה-לְמַעֲלָה?
 מַה-לְמַטָּה? –
 רַק אֲנִי,
 אֲנִי נֹאמָה;
 שְׁגִינוּ שְׁקוּלִים
 בְּמֵאזְנֵים
 בֵּין הָאָרֶץ
 לַשָּׁמַיִם.

השיר "נדנדה" מתוך "שירים ופזמונות לילדים ע' יט"

כפי שניתן לראות בלוח תווים מס' 3, ארבעת המלחינים השתדלו להמחיש באמצעות השורות "רד עלה עלה ורד מה למעלה מה למטה" את מהות הנדנדה בצלילים. כיוון החיצים המצביעים על הכיוונויות המלודית הוא פעם למעלה ופעם למטה, בד"כ בהתאמה לתמליל¹⁵.

¹⁵ השוואת השירים פורסמה בשינויים ב"מפתח" 4.

השוואת הלחנים לשיר "נדנדה" שהלחינו ארבעה מלחינים

סמבורסקי
רבינא
גודי
ביאל

נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד
נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד
נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד
נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד - נד

ב. הלחנים שהותאמו לשירי ביאליק

בין כ - 400 ההלחנות לשירי ביאליק יש למעלה מ- 35 לחנים שנותקו מן הטכסטים המקוריים שלהם והותאמו לשירי ביאליק, ביניהם לחנים של מנדלסון, שוברט היידן, בטהובן ואחרים. בספרה קולות רבים מספרת ברכה צפירה על מספר מנגינות שהתאימו היא וחברותיה לשירי ביאליק:

בבית הספר שבעיר העתיקה למדנו ושיננו בעל פה את שירי ביאליק שאנו, התלמידות היינו מתאימות להם לחנים מתוך הניגונים הערביים שהיו מושרים אז ברחוב יפו וכן נעימות ספרדיות מתוך שירי השכונה של מונטיפיורי בנוסח התקופה ההיא. הניגונים ל"יש לי גן" ול"בין נהר פרת" אינם אלא לחנים ערביים מן הימים ההם שהגיעו מסוריה לירושלים ואילו ל"בת יונים" ו"תרזה יפה" מאת ביאליק הלחנים הם ספרדיים שמביאה אני בין השירים הישראליים ולחנים ערביים של שנות ה - 20.¹⁶

¹⁶ קולות רבים, ע' 14.

להלן מספר דוגמאות נוספות לתופעת הקונטרפקט:

* אברהם צבי אידלסון ב *ספר השירים- קובץ חדש*, מביא את השיר "עם דמדומי החמה" בלחן מאת פליקס מנדלסון. לגבי שיר אחר, "היש כעוללי", מציין אידלסון את מקור הלחן: "עפ"י תנועות עממיות" (מונח שקדם למונח "לחן עממי"), ואף מזכיר את השנה – תרע"ט - כשנה בה התאים את הלחן לתמליל¹⁷.

* יהודה שרת ב *ענות ח'*, מביא את שירו של ביאליק "נטוף נטפה הדמעה" בלחן משנת 1540¹⁸.

* צבי קפלן מביא ב *נעימות א'* את השיר "בערוב יום", כשהוא מותאם לקנון בשלושה קולות של שוברט.

* ב *נעימות ב'* נידפס השיר "יש לי גן" כקנון לשני קולות של היידן.¹⁹

עיקר הטעם בהתאמת הלחנים של מנדלסון, שוברט היידן ואחרים לתמלילים של ביאליק היה חינוכי-מוסיקלי, והדבר רק מעיד על הפופולאריות של שירי ביאליק בקרב ה"מתווכים" הללו שעסקו בהוראת המוסיקה במערכת החינוך.

מכל האמור לעיל עולה כי תרומתם של שירי ביאליק לזמר העברי טרם נחקרה די הצורך. יש לקוות כי מאמר זה יהיה בבחינת ראשית המחקר בנושא.

¹⁷ ראה *ספר השירים* 1922.

¹⁸ *ענות ח'*, הוצ' הקבוץ המאוחד, ועדת התרבות, תרצ"ט, ע' 6.

¹⁹ *נעימות א' ו-ב'* הוצאת בנו בלן ירושלים, 1941.